

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.9.1054>

“ƏKİNÇİ” QƏZETİNİN SİNTAKSİSİ ƏNƏNƏ VƏ YAD DİLLƏRİN TƏSİRİ KONTEKSTİNDƏ

Təranə Nağıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5322-2446>

terane.nagiyeva.79@mail.ru

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi “Əkinçi” qəzetinin (1875-1877) dilində sintaktik quruluşun milli ənənələr və yad dillərdən (fars və rus) gələn təsirlər çərçivəsində araşdırılmasıdır. Məqalədə təsviri-təhlili yanaşma və tarixi tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, qəzetdə həm leksika baxımından, həm də sintaktik baxımdan sadə, anlaşıqlı, aydın, xalq dilinə yaxın, eyni zamanda olduqca mükəmməl sintaktik vahidlərlə yanaşı həm də rus və fars dillərindən gələn hərfi tərcümə, rusca ifadələr və rus və azərbaycanca sözlərin birləşməsindən yaranan sintaktik vahidlər işlənmişdir.

Açar sözlər: “Əkinçi”, publisistik dil, sintaktik xüsusiyyət, budaq cümlə, tərcümə sintaksisi, fars dilinin təsiri, rus dilinin təsiri.

THE SYNTAX OF THE NEWSPAPER “AKINCHI” IN THE CONTEXT OF TRADITION AND THE INFLUENCE OF FOREIGN LANGUAGES

Tarana Naghiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The main goal of this study is to investigate the syntactic structure of the language used in the “Akinchi” newspaper (1875-1877) within the framework of national traditions and the influence of foreign languages (Persian and Russian). The article employs descriptive-analytical and historical-comparative methods. The research reveals that the newspaper’s language featured not only simple, clear, easily understandable syntactic structures close to the spoken language and enriched with refined syntactic units, but also constructions influenced by

literal translations from Russian and Persian, Russian expressions, and syntactic units formed through combinations of Russian and Azerbaijani words.

Key words: Akinchi, journalistic language, syntactic features, subordinate clause, translation syntax, influence of Persian, influence of Russian.

СИНТАКСИС ГАЗЕТЫ «ЭКИНЧИ» В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИЙ И ВЛИЯНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Тарана Нагиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Основной целью данного исследования является изучение синтаксической структуры языка газеты «Экинчи» (1875-1877 гг.) в рамках национальных традиций и влияния иностранных языков (персидского и русского). В статье использованы методы описательно-аналитического подхода и исторического сопоставления. В результате проведённого анализа установлено, что в языке газеты использовались как лексически, так и синтаксически простые, понятные, ясные конструкции, близкие к народной речи, а также достаточно совершенные синтаксические единицы. Наряду с этим, в тексте встречаются кальки с русского и персидского языков, русские выражения и синтаксические конструкции, образованные из сочетаний русских и азербайджанских слов.

Ключевые слова: «Экинчи», публицистический язык, синтаксические особенности, придаточное предложение, синтаксис перевода, влияние персидского языка, влияние русского языка.

Giriş/Introduction

Azərbaycan milli mətbuatının ilk mərhələsi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrün ən mühüm mətbuat orqanlarından biri və ilki olan “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin publisistik dili həm milli yazı ənənələrini əks etdirir, həm də digər dillərin (fars və rus dillərinin) təsirlərini daşıyır. Doğrudur, “Əkinçi” qəzetindən əvvəl də Azərbaycan dilində bir neçə mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Lakin həmin mətbuat orqanlarının Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında elə bir rol oynamamışdır.

“Əkinçi”nin nəşr olunması ilə (1875-1877) Azərbaycan mətbuat dilinin əsl tarixi başlayır – qəzetin Bakıda buraxılmasının xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur

(ümumiyyətlə, “Əkinçi” XIX əsrdə Bakıda buraxılmış yeganə mətbuat orqanıdır). “Əkinçi” özünün birinci nömrəsində oxucularına bildirdi ki, *ədəbi dilin normalarına riayət etmək şərti ilə sadə xalqın anlayacağı dildə yazacaq və sonuncu nömrəsinə qədər vədini yerinə yetirdi, çünki “Əkinçi” inanırdı ki, elmi, mədəniyyəti, adi yaşayış qaydalarını ancaq və ancaq ana dilinin gücünə mənimsəmək olar* [Алибейзаде, 1965:26-27].

“Əkinçi” qəzetinin sintaksisi. “Əkinçi” mütəxəssislərin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilə “ən yaxşı, həyatı, orijinal ifadə vasitələri gətirdi”, üslub orijinallığı elə başlıqlardan özünü göstərdi: “Əkin yerindən danışır”, “Süddən yağ qayırmaqdan danışır”, “Meşə olan yerdə ziyadə yağış yağmaqdan danışır”, “Meşə salmaqdan danışır”, “Mal südündən yağ qayırmaqdan danışacaq”... Və bu başlıqlar “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı başlıqları yada salır: “Dəli Domrul boyunu bəyan edir”, “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin dutsaq olduğu boyı bəyan edir”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyını bəyan edir” və s.

Bəzən “Əkinçi”nin dilində xalq dilindən gələn ifadələr milli koloriti ilə elə işlənir ki, bu da dilimizin keşiyində duran bir ziyalının xalqına bağlılığını, sevgisini, milli dilimizə olan diqqət və qayğısını əks etdirir.

Bu kağızı yazan elə fikir edir ki, qeyri yerlərdə halva yeyirlər [“Əkinçi”, 5 oktyabr, 1875-ci il]. *Ey müsəlmanlar, heç mürüvvətdirmi ki, tamam dünya bizim qon-şularımız ilə belə elm təhsil etməyə sə'y etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşməyə faiq gəlsinlər, amma bizlər Allahdan buyuruq, ağzıma quyruq deyib duraq?* [“Əkinçi”, 4 noyabr, 1875].

Belə aydın və anlaşıqlı nitq ondan irəli gəlir ki, “Əkinçi” kimə xidmət etdiyini, kim üçün yazdığını, kimin dilində danışdığını yaxşı bilir. XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” də təxminən bu dildə yazırdı və, ümumiyyətlə, XIX sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı vahid dil-üslub prosesləri kontekstinə düşür. “Əkinçi”də olduqca demokratik dillə yanaşı, müəyyən qədər çətin dildə yazılmış məqalələr də öz əksini tapır. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, *“Qərb və Şərq mədəniyyətinin, əsasən XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda qarşılaşması mübarizəsi ümumi mədəniyyətin mühüm amili olan ədəbi dilə də təsirsiz qalmır-həm yazı dilində. Həm də şifahi ədəbi dildə Şərq və Qərb nitq standartlarının, etiketlərinin oppozisiyası müşahidə olunur, bununla belə milli xarakteri müəyyənlanmış ədəbi dil və onun normaları həmin oppozisiyanın bütöv sistemi əhatə etməsinə imkan vermir*” [Xudiyev, 2018:426].

“Əkinçi” qəzetinin dilində milli dil xüsusiyyətlərinin zəngin olmasına baxmayaraq, digər dillərin də sintaktik xüsusiyyətləri özünü göstərir.

“Əkinçi”nin ədəbi dil qarşısında bir xidməti də ondan ibarət olmuşdur ki, müxtəlif bölgələrdən göndərilmiş məktubları, adətən, dəyişmədən, ədəbiləşdirmədən çap etmiş və beləliklə, qəzet dil-üslub rəngarəngliyinə malik olmuşdur. Bu cür demokratizm, artıq qeyd edildiyi kimi, publisistik üslubun, mətbuat dilinin öz təbiətindən irəli gəlirdi. Belə bir məktublardan biri də qəzetin 1876-cı ildə 1 yanvar tarixində nəşr olunan nömrəsinin “Məktubat” adlı hissəsində Şeyxülislami-Zaqafqaz axund Əhməd Hüseynzadənin Həsən bəy Zərdəbiyə müraciətlə yazdığı məktubdur. O, məktubda yazırdı: *“Alişanlı Həsən bəy! Cənab Heydərinin cavabında icmalən yazarsan ki, bizim peyğəmbərimizin buyurduqları ələlmü elman elmül-əbdan, elmül-ədyan qövlündə vaqe olan elmi-əbdan külli-ülumi-dünyəviyyədən ibarətdir. Bu illətə ki, ülumi-dünyəviyyə səbəb olur təksiri-əbdani-insan və heyvana əfradi-insanın və ənvai-heyvanın kəsrəti kimi və təksiri-əcsadi-nəbatat və cəmadata məzare’ və bağ və bostanın kəsrəti kimi və dari-büyt və dükan və rübatın kəsrəti kimi, vəsi olur onların əbdan və əcsadının hifz və tərbiyətinə. Bu səbəbə görə elmi-dünyəviyyə elmi-əbdan ismilə təsmiyə olunubdur və elmi-ədyan külli-ülumi-üxrəviyyədir, ibarətdir ki, elmi-din təsmiyə olunubdur və elmin iki qism olmasının vəchi budur ki, bəni-noibəşərin hali-həyatında iki qism ehtiyacı vardır. Əvvəlinci ehtiyac cismani və ikinci ehtiyac ruhanidir. Pəs hər elmi ki, rəf-i-ehtiyaci-cismani edər, ona elmi-əbdan deyilir və hər elmi ki, rəf-i-ehtiyaci-ruhani edər, ona elmi-ədyan deyilir”...* [“Əkinçi”, 1 yanvar, 1876].

Məktubun dilində kifayət qədər klassik dil xüsusiyyətləri – fars dilinə məxsus zəngin izafət birləşmələri özünə yer almışdır. “Əl-elmü elman elmül-əbdan” “elmül-ədyan”, “elmi-əbdan”, “külli-ülumi-dünyəviyyədən”, “təksiri-əbdani-insan”, “əfradi-insanın və ənvai-heyvanın kəsrəti”, “təksiri-əcsadi-nəbatat”, “elmi-dünyəviyyə elmi-əbdan ismilə”, “elmi-ədyan külli-ülumi-üxrəviyyədir” və s.

Göründüyü kimi, məktubdan verilən bu parçanın içində izafət birləşmələri bu hissənin 70% -i təşkil edir. Milli mənşəli sözlərə gəldikdə, onların bir hissəsi sintaktik birləşmələrin tərkibində işlənmiş, bir hissəsi də köməkçi feil qismində iştirak etmişdir. Alınma sözlərin bolluğu sintaksisə birbaşa təsir edir. Belə təsirlər bir daha göstərirdi ki, xalqın dini məzhəbə qulluq edən nümayəndələri klassik Şərq ənənələrindən asanlıqla qurtula bilmirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür demokratizm publisistik üslubun, mətbuat dilinin öz təbiətindən irəli gəlirdi. Lakin bunu da “Əkinçi”nin xidmətləri sırasında saymaq lazımdır ki, *“nə qədər demokratizmə getsə də, qəzet öz ədəbi*

mövqeyini, dil-üslub normativliyini itirmir, hər şeydən əvvəl, xalqın, millətin ümumi dilində yazmalı olduğunu dərinədən dərk edirdi” [Xudiyev, 2018:479].

“Əkinçi”də peşəkarlıqla kütləviliyi, demokratizm ilə klassik normativliyi, elmlilik ilə publisistikliliyi vəhdətdə görürük bu isə qəzetin məzmunu ilə yanaşı dilini, üslubunu da müəyyən edən xüsusiyyətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ən müxtəlif problemlərdən bəhs etməsi, ən müxtəlif müəlliflərin üslubunu əks etdirməsi, nəhayət, ən müxtəlif oxucuları nəzərdə tutması publisistik üslub üçün başlıca göstəricidir. “*Əkinçi*”nin ən mühüm cəhətlərindən biri ondan ibarət idi ki, bu cür müxtəliflikləri, diferensiallığı özündə birləşdirə bilirdi [Xudiyev, 2018:478]. Elə bu baxımdan da deyə bilərik ki, “Əkinçi” yalnız publisistik üslubun inkişafına kömək etmək, onu yaymaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin demokratikləşmə-milliləşmə dövründə bütün funksional üslub sahələrinin – həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubun hərəkətinə təsir göstərdi, bu üslubların inkişafında əvəzsiz iş gördü.

“Əkinçi” qəzetinin Azərbaycan ədəbi dil tarixində ən mühüm xidmətlərindən biri də bu idi ki, o dövrün tələbinə uyğun olaraq ziyalıların dilində işlənən terminlər, rus dilinə aid bəzi sintaktik birləşmələri qəzetin dilində işlətməklə ayrı-ayrı xalq kütlələrinin də maariflənməsinə səbəb olurdu.

Rus dilindən alınan leksik və sintaktik vahidlərin “Əkinçi” qəzetində işlənmə forması üç cürdür: 1. hərfi tərcümə yolu ilə; 2. rusca verilməklə; 3. rusca və milli sözlərin birləşməsi yolu ilə.

1. Hərfi tərcümə yolu ilə yaranan sintaktik vahidlər. Rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan bəzi sintaktik vahidləri müəllif Azərbaycan milli dil xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq işlətməmişdir. Bunların bir çoxu terminlərlə bağlıdır: *qızılçıq naxoşluğu, sinə naxoşluğu, yel naxoşluğu, yun qoyunu, süd qoyunu, dərman otları, qüvvətli yem, dəmir yolu, gilli torpaq, əkin yeri, qumlu yer, meşə salmaq, qış dərisi, yay dərisi, yeni dünya, buxar gəmiləri, toxum səpən maşın, əkini at ilə biçən maşın, taxılı döyməyə su buğu ilə işlənən maşın, qoruğu əkməyə, sulamağa və biçməyə maşın, çaylardan, göllərdən su çıxardan maşın, əkini daşıyan maşın, pənir və yağ qayıran maşın* və s.

*Peterburq şəhərinin camaat məclisi sərəncam edib ki, şəhərin küçələrində atlar ilə işlənən **dəmir yol** təmir olunsun. Bu il 50 verst tamam olub və gələn il 35 verst təmir olunacaqdır. Həmçinin Moskva şəhərinin camaatı öz şəhərlərində 80 verstə qədər **dəmir yolu** tikdirmək istəyir. Avropa məmləkətləri və **Yeni dünya, dəmir yollar, buxar gəmiləri** olmaq səbəbilə sənirlə yaxın qonşu olub* [“Əkinçi”, 5 oktyabr, 1875]. ***Əkin yeri** çox zaman su altında qalsa turşuyub xarab olur. ...2. Əkin yerinə toxum səpən maşınlar. 3. Əkini at ilə biçməyə*

maşınlar. 4. Taxılı döyməyə və su buğu ilə işlənən maşınlar... 6. Qoruğu əkməyə, sulamağa və biçməyə maşınlar... 8. Arxlardan, çaylardan, göllərdən su çıxardan maşınlar. 9. Əkini biçəndən sonra daşımağa maşınlar. ... 11. Pənim və yağ qayırmağa maşınlar. ["Əkinçi" qəzeti, 4 noyabr, 1875] və s.

2. Rusca işlənən sintaktik vahidlər. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, "Əkinçi" qəzetinin dilində bəzən rus dilli sintaktik birləşmələri olduğu kimi işlədir. Bəzən bu birləşmələrin tərcümə və kalkasına ehtiyac duymayan "Əkinçi"-nin məqsədi məlumdur. Çünki dövrün tələbi ilə savadlı təbəqənin dilində işlənən belə birləşmələrin savadsız xalq kütlələrinə də aydın olması üçün müəllif bu imkandan istifadə edir. Qəzet vasitəsilə bütün xalqın nəzərinə bu ifadələrin mənasını anlatmağa çalışır. Qəzet öz missiyasını yerinə yetirməklə xalqa rus dilinin bəzi terminlərini, sintaktik ifadələri başa salmağa, anlatmağa çalışır. "Əkinçi"də rus dilində işlənən sintaktik vahidlərə nümunə olaraq göstərə bilərik: *Keçən ayın 22-ci gecəsi okrujnoy naçalnik knyaz Orbelyanov öz nöqərləri ilə onları dəstgir edibdir...* ["Əkinçi", 4 noyabr, 1875]. *Badkubənin sudebni pristavi erməni Sukyasov min səkkiz yüz manat padşahlıq pulun özünə məsrəf etməkdən ötrü məhbus olmuş idi* ["Əkinçi", 30 yanvar, 1876].

3. Rus və milli sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranan sintaktik vahidlər. Belə birləşmələr dövrün danışq dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi şübhəsizdir. Bu keyfiyyətlər bu gün də danışq dilində özünü göstərir. Təbii ki, bu leksik normanın pozulması sayılır. Ancaq "Əkinçi"-nin məqsədi xalqın anlama biləcəyi dildə danışmaq idi. Doğrudur, Həsən bəy Zərdabi dilimizin milli koloritliyini qoruyub saxlayırdı. Ancaq rus dilinin Azərbaycan dilinə, xüsusilə də xalq danışq dilində təzahürünə laqeyd qala bilməzdi. Bu yeniliklərin dilimizə təsirini göstərmək məcburiyyətində idi. Etiraf edək ki, Həsən bəy Zərdabi bu yenilikləri qəzetdə olduğu kimi verməsəydi, onları tərcümə edərək istifadə etsəydi, bu nəinki onun yaşadığı dövrün dil xüsusiyyətlərini ifadə etməyəcəkdi, eyni zamanda bu gün biz XIX əsrdə rus dilinin Azərbaycan dilinə təsirini öyrənməkdə çətinlik şəkərdik.

4 ay bundan qabaq Petrovski qospitalının rəisinin köməkçisi yuxudan durandan sonra fəryad elər ki, gecə mənim okoşkamı açıb 600 manat padşahlıq pulun aparıblar ["Əkinçi", 2 dekabr, 1875]. *Şamaxıda bir camaat uçkolası bina olub ruhani okrujnoy məclisinin nəzarətində Şamaxı sakini Hacı Seyid Əzim Məliküşşüəra öz oğlu Mircəfər nami haman uçkolaya elm təhsil etmək üçün qoymaqdan xalqın məzəmmətin görüb öz oğluna nəzm ilə nəsihət verdiyinin bəanıdır.* ["Əkinçi", 11 iyun, 1876].

Qəzetdə işlənən bir sıra cümlə formaları var ki, onlar rus dilindən birbaşa tərcümə olunmuşdur: *1873 sənədə Rusiyanın universitetlərində 8000-əcən, gimnaziyalarda 20000-əcən, üç klas məktəbxanalarda 30000-əcən və bir klas məktəbxanalarda 1000000-əcən oxuyan olub*. [“Əkinçi”, 5 oktyabr, 1875]. *Moskvadan noyabrın 1-dən yazırlar: Ə'lə merinos yunu 38, miyanəsi 33 və alçağı 28 manat. Rusiya yununun ağı 8-10, qarası 6-8 manat. Dəvə yunu 5-6 manat, at yalının pudu 5-8 manat, Mazandaran pambığı 6 manat 25 qəpik, İtaliya ipəyi 380-460, Şəki ipəyi 120-130, Buxara ipəyi 115-125, Xəta ipəyi 160-170 manat, lil 100-120 manat, qırmız 33-40 manat, Dərbənd boyağı 3 manat 50 qəpik, qürab 6 manat 25 qəpik, ə'lə qəhvə 19 manat 50 qəpik, Moskva qəndi 8 manat, günəbaxan yağı 6 manat, inək yağı 8 manat 50 qəpik, qurumuş göynün pudu 12 manat, qurumamışınkı 5 manat, imperial 6 manat 25 qəpik, gümüş manat 1 manat 20 qəpik* [“Əkinçi” 2 dekabr, 1875].

Bu nümunələrdə işlənən adlıq cümlələrin və paralel konstruksiyaların təkrarının çoxluğu və fasiləsizliyi cümlələrin rus dilindən tərcümə olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Nəticə/Conclusion

Bütün bunları yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, “Əkinçi” özündə peşəkarlıqla kütləvililiyi, demokratizm ilə klassik normativliyi, elmilik ilə publisistikliyi vəhdətdə götürmüşdür. Müəllif qəzetdə müxtəlif problemlərdən bəhs etməsi, müxtəlif müəlliflərin üslubunu əks etdirməsi, müxtəlif oxucuları nəzərə almasını dilində işlətdiyi milli və yad dillərin təsirini əks etdirən sintaktik vahidlərdə göstərə bilmişdir. Ən əsası, bugünkü ədəbi dilimizin formalaşmasında XIX əsrin IV rübündə (1875-1877) nəşr olunan “Əkinçi” qəzetinin əhəmiyyəti danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Алибейзаде, Э.М. (1965) Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX в. – Баку: АДД. – 179 с.
2. Əkinçi. 1875-1877 (tam mətni) (2005). – Bakı: “Avrasiya Press”. – 496 s.
3. Xudiyev N. (2018). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 632 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 26.08.2025

Qəbul edilib 09.09.2025

Nəşrə tövsiyə edib Mirvari İsmayilova
filologiya elmləri doktoru, professor